

गडचिरोली जिल्ह्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत स्वस्त धान्य दुकानांचे कार्य आणि संघटन

¹प्रा. महादेव रामभाऊ सदावर्ते, ²मार्गदर्शक -डॉ. आर.बी. मेश्राम

¹केवळरामजी हरडे महाविद्यालय, चामोर्शी जि. गडचिरोली.

²एन. एच. कॉलेज, ब्रम्हपुरी जि. चंद्रपूर.

गोषवारा (Abstract)

सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System – PDS) ही भारतातील अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणारी एक महत्त्वपूर्ण लोककल्याणकारी योजना असून, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकांना अनुदानित दरात जीवनावश्यक अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करते. या व्यवस्थेमध्ये स्वस्त धान्य दुकाने ही शासन आणि लाभार्थी यांच्यामधील अंतिम व अत्यंत महत्वाची कडी आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील अनेक कुटुंबांना अन्नधान्यासाठी सार्वजनिक वितरण प्रणालीवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे या जिल्ह्यात कार्यरत स्वस्त धान्य दुकानांचे कार्य, संघटनात्मक रचना आणि वितरण व्यवस्थेची परिणामकारकता यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये गडचिरोली जिल्ह्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत कार्यरत स्वस्त धान्य दुकानांची संघटनात्मक रचना, कार्यपद्धती, अन्नधान्य वितरणाची प्रक्रिया, पारदर्शकता, नियमितता आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करणे हा आहे.

शब्दसंकेत (Keywords): सार्वजनिक वितरण प्रणाली, स्वस्त धान्य दुकाने, अन्नसुरक्षा, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, अन्नधान्य वितरण, ई-पीओएस प्रणाली.

प्रस्तावना

अन्नसुरक्षा ही कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाची मूलभूत गरज मानली जाते. प्रत्येक नागरिकाला पुरेसे, सुरक्षित आणि पोषक अन्न उपलब्ध करून देणे ही

राज्याची घटनात्मक आणि नैतिक जबाबदारी आहे. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, ग्रामीण, आदिवासी आणि दुर्गम भागातील नागरिकांना जीवनावश्यक अन्नधान्य सुलभ व परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध करून देण्यासाठी भारत सरकारने सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System – PDS) ही महत्त्वपूर्ण कल्याणकारी योजना कार्यान्वित केली आहे. या प्रणालीद्वारे गरीब व गरजू कुटुंबांना तांदूळ, गहू, साखर, डाळी तसेच इतर आवश्यक वस्तू अनुदानित दरात उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जातो. सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही केवळ अन्नधान्य वितरणाची योजना नसून सामाजिक न्याय, अन्नसुरक्षा, आर्थिक समता आणि सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.

भारतामध्ये सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा विकास अनेक टप्प्यांत झाला आहे. स्वातंत्र्यानंतर वाढती लोकसंख्या, अन्नधान्याची कमतरता, महागाई आणि दारिद्र्य यामुळे अन्नधान्याच्या नियोजित वितरणाची आवश्यकता निर्माण झाली. कालांतराने या प्रणालीमध्ये विविध सुधारणा करण्यात आल्या. लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Targeted Public Distribution System – TPDS), अंत्योदय अन्न योजना (AAY), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ (National Food Security Act – NFSA) तसेच ई-पीओएस (e-POS) यंत्रणेसारख्या डिजिटल सुधारणांमुळे सार्वजनिक वितरण प्रणाली अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि लाभार्थीकेंद्रित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या सुधारणांमुळे अन्नधान्य वितरणातील गैरव्यवहार कमी करण्याबरोबरच पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत अन्नधान्य वेळेत पोहोचविणे शक्य झाले आहे.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये स्वस्त धान्य दुकाने (Fair Price Shops) ही सर्वात महत्त्वाची कडी आहे. शासनाकडून उपलब्ध होणारे अन्नधान्य अंतिम लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य स्वस्त धान्य दुकाने करतात. त्यामुळे या दुकानांची कार्यक्षमता, व्यवस्थापन, संघटनात्मक रचना, वितरण प्रक्रिया, नोंदवही व्यवस्थापन, ई-पीओएस प्रणालीचा वापर, लाभार्थ्यांशी संवाद, तक्रार निवारण यंत्रणा आणि शासनाच्या नियमांचे पालन या सर्व बाबी सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या यशासाठी अत्यंत आवश्यक ठरतात. स्वस्त धान्य दुकानांचे कार्य जितके पारदर्शक आणि जबाबदार असेल तितकी अन्नसुरक्षा अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

महाराष्ट्र राज्यात सार्वजनिक वितरण प्रणालीची अंमलबजावणी अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभागामार्फत केली जाते. राज्यातील ग्रामीण, शहरी तसेच आदिवासी भागात हजारो स्वस्त धान्य दुकाने कार्यरत आहेत. वितरण प्रक्रियेत पारदर्शकता आणण्यासाठी ई-पीओएस यंत्रणा, आधार प्रमाणीकरण, ऑनलाइन साठा व्यवस्थापन, डिजिटल नोंदी आणि नियमित तपासणी यांसारख्या उपाययोजना राबविण्यात आल्या आहेत. तथापि, काही भागांमध्ये वाहतूक समस्या, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, अपुरी पायाभूत सुविधा, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव आणि जनजागृतीची कमतरता यांसारख्या अडचणी अजूनही जाणवतात.

गडचिरोली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आदिवासीबहुल, वनसंपन्न आणि भौगोलिकदृष्ट्या अतिदुर्गम जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील अनेक गावे जंगल परिसरात असून वाहतूक आणि दळणवळणाच्या सुविधा मर्यादित आहेत. मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या शेती, वनउत्पादने आणि मजुरीवर अवलंबून असल्यामुळे त्यांचे उत्पन्न अनियमित आणि मर्यादित असते. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही अनेक कुटुंबांसाठी अन्नसुरक्षेचा महत्त्वपूर्ण आधार बनते. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि आदिवासी कुटुंबांना नियमितपणे अनुदानित अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यात स्वस्त धान्य दुकानांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील स्वस्त धान्य दुकाने ही केवळ वितरण केंद्रे नसून शासन आणि नागरिक यांच्यातील विश्वासाचा दुवा आहेत. या दुकानांमार्फत केवळ धान्य वितरण होत नाही, तर शासनाच्या विविध अन्नसुरक्षा योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केली जाते. दुकानदारांनी शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार धान्याचा साठा राखणे, लाभार्थ्यांच्या नोंदी अद्ययावत ठेवणे, वितरणामध्ये पारदर्शकता राखणे, इलेक्ट्रॉनिक पॉइंट ऑफ सेल (e-POS) यंत्राद्वारे व्यवहार करणे आणि नागरिकांच्या तक्रारींचे निराकरण करणे अपेक्षित असते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. गडचिरोली जिल्ह्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत कार्यरत स्वस्त धान्य दुकानांच्या संघटनात्मक रचनेचा व कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.
2. स्वस्त धान्य दुकानांमार्फत लाभार्थ्यांना अन्नधान्य वितरणाची प्रक्रिया, पारदर्शकता, नियमितता आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करणे.

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली

अन्नसुरक्षा ही कोणत्याही लोककल्याणकारी राज्याची मूलभूत जबाबदारी मानली जाते. प्रत्येक नागरिकाला पुरेशा प्रमाणात, सुरक्षित आणि परवडणाऱ्या दरात अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यासाठी केंद्र व राज्य शासन विविध कल्याणकारी योजना राबवित असते. त्यापैकी सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System – PDS) ही भारतातील सर्वात व्यापक आणि प्रभावी अन्नसुरक्षा योजना आहे. या प्रणालीद्वारे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, दारिद्र्य रेषेखालील, अंत्योदय तसेच राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना अनुदानित दरात तांदूळ, गहू आणि इतर जीवनावश्यक वस्तू उपलब्ध करून दिल्या जातात. महाराष्ट्रातही ही योजना राज्यातील लाखो कुटुंबांच्या अन्नसुरक्षेचा आधारस्तंभ म्हणून कार्यरत आहे.

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीची अंमलबजावणी अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्यामार्फत केली जाते. या विभागाच्या नियंत्रणाखाली जिल्हा पुरवठा अधिकारी, उपविभागीय अधिकारी, तहसील पुरवठा अधिकारी आणि स्वस्त धान्य दुकानांचे परवानाधारक यांच्या माध्यमातून संपूर्ण वितरण व्यवस्था कार्यरत असते. भारतीय अन्न महामंडळाकडून (FCI) प्राप्त होणारे अन्नधान्य राज्यातील गोदामांमध्ये साठवून त्यानंतर जिल्हा व तालुका स्तरावरील गोदामांमार्फत स्वस्त धान्य दुकानांना पुरविले जाते. ही दुकाने पात्र शिधापत्रिकाधारकांना शासनाने निश्चित केलेल्या प्रमाणात व दरात अन्नधान्य वितरित करतात.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ लागू झाल्यानंतर महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली अधिक व्यापक आणि लाभार्थीकेंद्रित बनली आहे. या अधिनियमामुळे पात्र लाभार्थ्यांना प्रति व्यक्ती दरमहा निश्चित प्रमाणात अन्नधान्य मिळण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाला. त्याचप्रमाणे अंत्योदय अन्न योजना, प्राधान्य कुटुंब योजना आणि इतर कल्याणकारी योजनांद्वारे गरजू नागरिकांना अन्नधान्याची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यात आली आहे. कोविड-१९ महामारीच्या काळात केंद्र आणि राज्य शासनाने मोफत धान्य वितरणासारख्या विशेष उपाययोजना राबवून सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे सामाजिक महत्त्व अधिक अधोरेखित केले.

स्वस्त धान्य दुकानांच्या संघटनात्मक रचना व कार्यपद्धती

सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही भारतातील अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणारी सर्वात महत्वाची कल्याणकारी व्यवस्था आहे. या प्रणालीद्वारे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, ग्रामीण, आदिवासी आणि वंचित घटकांना शासनामार्फत अनुदानित दरात जीवनावश्यक अन्नधान्य उपलब्ध करून दिले जाते. या संपूर्ण व्यवस्थेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये स्वस्त धान्य दुकाने ही अंतिम आणि सर्वात महत्वाची प्रशासकीय कडी मानली जाते. शासनाकडून उपलब्ध होणारे तांदूळ, गहू, साखर आणि इतर अत्यावश्यक वस्तू पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत नियमानुसार, वेळेवर आणि पारदर्शक पद्धतीने पोहोचविण्याची जबाबदारी या दुकानांवर असते. त्यामुळे सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे यश मोठ्या प्रमाणात स्वस्त धान्य दुकानांच्या संघटनात्मक रचना, व्यवस्थापन आणि कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते.

गडचिरोली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आदिवासीबहुल, वनसंपन्न आणि भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील अनेक गावे जंगल परिसरात आणि दुर्गम भागात असल्यामुळे वाहतूक, दळणवळण, इंटरनेट सेवा आणि इतर मूलभूत सुविधा मर्यादित आहेत. येथील मोठा लोकसमूह शेती, वनउत्पादने आणि मजुरीवर अवलंबून असल्यामुळे त्यांचे आर्थिक उत्पन्न अनिश्चित असते. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही केवळ शासनाची योजना नसून अनेक कुटुंबांसाठी अन्नसुरक्षेचा विश्वासार्ह आधार ठरते. त्यामुळे या जिल्ह्यात कार्यरत स्वस्त धान्य दुकानांची संघटनात्मक रचना आणि कार्यपद्धती समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

स्वस्त धान्य दुकानांची संघटनात्मक रचना ही शासनाने निश्चित केलेल्या नियम, मार्गदर्शक तत्वे आणि प्रशासकीय व्यवस्थेवर आधारित असते. या व्यवस्थेत अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, जिल्हा पुरवठा अधिकारी, तहसील पुरवठा अधिकारी, निरीक्षक, गोदाम व्यवस्था आणि स्वस्त धान्य दुकान परवानाधारक यांचा परस्पर समन्वय असतो. शासनाकडून धान्याची खरेदी, साठवणूक, वाहतूक, वितरण, लाभार्थ्यांची नोंद, शिधापत्रिकांची पडताळणी आणि वितरणाचे निरीक्षण या सर्व टप्प्यांमध्ये विविध प्रशासकीय घटक कार्यरत असतात. या संघटनात्मक रचनेमुळे वितरण व्यवस्थेत उत्तरदायित्व, शिस्त आणि पारदर्शकता राखण्यास मदत होते.

स्वस्त धान्य दुकानांची कार्यपद्धती ही नियोजित आणि नियमबद्ध स्वरूपाची असते. प्रत्येक दुकानाला शासनामार्फत निश्चित प्रमाणात अन्नधान्य उपलब्ध करून दिले जाते. दुकानदाराने प्राप्त झालेल्या साठ्याची नोंद ठेवणे, लाभार्थ्यांच्या शिधापत्रिकेनुसार धान्याचे वितरण करणे, ई-पीओएस (e-POS) यंत्राद्वारे आधार प्रमाणीकरण करून व्यवहार पूर्ण करणे, मासिक वितरण नोंदी अद्ययावत ठेवणे आणि शासनाने निश्चित केलेल्या दरपत्रकानुसार धान्य वितरित करणे अपेक्षित असते. याशिवाय दुकानात धान्याचा उपलब्ध साठा, वितरणाचे वेळापत्रक, शासनाचे आदेश आणि तक्रार निवारणासंबंधी माहिती सार्वजनिकरीत्या प्रदर्शित करणेही आवश्यक असते. या सर्व प्रक्रियेमुळे लाभार्थ्यांना पारदर्शक आणि विश्वासार्ह सेवा मिळण्यास मदत होते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर सुरु झाला आहे. ई-पीओएस यंत्रणा, आधार आधारित प्रमाणीकरण, ऑनलाइन शिधापत्रिका, डिजिटल साठा व्यवस्थापन आणि ऑनलाइन देखरेख यांमुळे वितरण प्रक्रियेमध्ये पारदर्शकता वाढली आहे. तथापि, गडचिरोलीसारख्या दुर्गम भागात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, वीजपुरवठा, वाहतूक व्यवस्था आणि तांत्रिक अडचणींमुळे कार्यपद्धतीवर काही प्रमाणात परिणाम होतो.

अन्नधान्य वितरणाची प्रक्रिया

भारतातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System – PDS) ही अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणारी सर्वात व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण लोककल्याणकारी योजना आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि वंचित घटकांना जीवनावश्यक अन्नधान्य सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या उद्देशाची प्रभावी पूर्तता करण्यासाठी शासनाने स्वस्त धान्य दुकानांचे विस्तृत जाळे उभारले असून, ही दुकाने सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा अंतिम आणि सर्वात महत्वाचा घटक म्हणून कार्य करतात. शासनाकडून उपलब्ध होणारे तांदूळ, गहू, साखर आणि इतर आवश्यक वस्तू पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत वेळेवर, योग्य प्रमाणात आणि शासनाने निश्चित केलेल्या दरात पोहोचविण्याची जबाबदारी स्वस्त धान्य दुकानांवर असते.

गडचिरोली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आदिवासीबहुल आणि भौगोलिकदृष्ट्या अतिदुर्गम जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील अनेक गावे जंगल परिसरात असल्यामुळे वाहतूक, दळणवळण आणि तांत्रिक सुविधांचा अभाव मोठ्या प्रमाणात जाणवतो. येथील बहुसंख्य नागरिकांचे जीवनमान

शेती, वनउत्पादने आणि मजुरीवर आधारित असल्यामुळे सार्वजनिक वितरण प्रणाली त्यांच्या दैनंदिन जीवनात अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावते.

अन्नधान्य वितरणाची प्रक्रिया ही शासनाच्या निश्चित नियमावलीनुसार राबविली जाते. भारतीय अन्न महामंडळ आणि राज्य शासनाच्या गोदामांमधून अन्नधान्य जिल्हास्तरीय गोदामांमध्ये पाठविले जाते. त्यानंतर तालुका स्तरावरून संबंधित स्वस्त धान्य दुकानांना निश्चित प्रमाणात धान्य उपलब्ध करून दिले जाते. दुकानदाराने प्राप्त झालेल्या धान्याची नोंद ठेवणे, शिधापत्रिकेनुसार पात्र लाभार्थ्यांना धान्य वितरित करणे, ई-पीओएस (e-POS) यंत्राद्वारे आधार प्रमाणीकरण करणे आणि वितरणाच्या सर्व व्यवहारांची डिजिटल नोंद ठेवणे बंधनकारक असते. या संपूर्ण प्रक्रियेचा उद्देश प्रत्येक पात्र लाभार्थ्याला त्याचा हक्काचा अन्नधान्याचा वाटा वेळेत आणि कोणत्याही गैरव्यवहाराशिवाय उपलब्ध करून देणे हा आहे.

पारदर्शकता ही सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या विश्वासाहतेचा मूलभूत आधार आहे. वितरण प्रक्रियेत भ्रष्टाचार, धान्याची अफरातफर, बनावट लाभार्थी, वजनामध्ये तफावत आणि अनियमित वितरण यांसारख्या समस्या टाळण्यासाठी शासनाने विविध उपाययोजना केल्या आहेत. ई-पीओएस यंत्रणा, आधार आधारित प्रमाणीकरण, ऑनलाइन शिधापत्रिका, डिजिटल साठा व्यवस्थापन, एसएमएस सूचना, ऑनलाइन निरीक्षण आणि नियमित तपासणी यांमुळे वितरण प्रक्रियेमध्ये अधिक पारदर्शकता निर्माण झाली आहे. तसेच प्रत्येक स्वस्त धान्य दुकानामध्ये धान्याचा साठा, दरपत्रक, वितरणाचे वेळापत्रक आणि लाभार्थ्यांची माहिती सार्वजनिकरित्या प्रदर्शित करणे बंधनकारक करण्यात आले आहे. या पध्दतीमुळे लाभधारकाचा विश्वास वाढतो.

नियमितता हा सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या कार्यक्षमतेचा आणखी एक महत्वाचा घटक आहे. पात्र लाभार्थ्यांना दर महिन्याला शासनाने निश्चित केलेल्या कालावधीत अन्नधान्य उपलब्ध होणे आवश्यक असते. मात्र, गडचिरोलीसारख्या दुर्गम जिल्ह्यात वाहतूक व्यवस्था, खराब रस्ते, अतिवृष्टी, नक्षलग्नस्त भागातील सुरक्षेची आव्हाने, इंटरनेट सेवा आणि वीजपुरवठा यांसारख्या कारणांमुळे काही वेळा धान्य वितरणात विलंब होण्याची शक्यता असते. अशा परिस्थितीचा लाभार्थ्यांच्या अन्नसुरक्षेवर थेट परिणाम होतो. स्वस्त धान्य दुकानांची कार्यक्षमता ही दुकानदाराचे व्यवस्थापन कौशल्य, प्रशासनाचे नियंत्रण, साठा व्यवस्थापन, तांत्रिक

साधनांचा वापर, लाभार्थ्यांशी संवाद आणि तक्रार निवारण प्रणाली यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. वितरण प्रक्रियेमध्ये अनावश्यक विलंब, अपुरा साठा, तांत्रिक अडचणी किंवा प्रशासनातील त्रुटी आढळल्यास संपूर्ण सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या परिणामकारकतेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे कार्यक्षमतेचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करून व्यवस्थेतील बलस्थान आणि मर्यादा ओळखणे आवश्यक ठरते.

स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणालीबद्दल समाधान

स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणालीबाबत लाभार्थ्यांचे समाधान हा सार्वजनिक वितरण प्रणाली व्यवस्थेच्या यशाचा आणि लोकांच्या विश्वासाचा प्रमुख मापदंड आहे. प्रत्येक लाभार्थ्याला त्यांच्या हक्कांची जाणीव असणे, वितरण वेळेवर होणे, प्रमाण व गुणवत्ता याची हमी मिळणे ही सेवा पूर्णपणे मिळाल्यासच कार्यप्रणालीबाबत समाधान निर्माण होते. तसेच दुकानदाराचे वर्तन, व्यवहारातील पारदर्शकता, तक्रारी निवारणाची तत्परता आणि माहितीची उपलब्धता ही कार्यप्रणालीत महत्वाची भूमिका बजावतात.

स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणालीबाबत लाभार्थ्यांचे समाधान हे केवळ अन्नधान्य वितरणाशी संबंधित नसून सामाजिक न्याय, लोकांचा विश्वास, प्रशासनाची कार्यक्षमता आणि व्यवस्थापनाची गुणवत्ता याचाही परिणाम असतो. कार्यप्रणालीची गुणवत्ता ही सर्व घटकांच्या संतुलित अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. यासाठी या व्यवस्थेत सुधारणा, निरीक्षण व लाभार्थ्यांचे मत विचारात घेणे महत्वाचे आहे.

सारणी क्र. 1

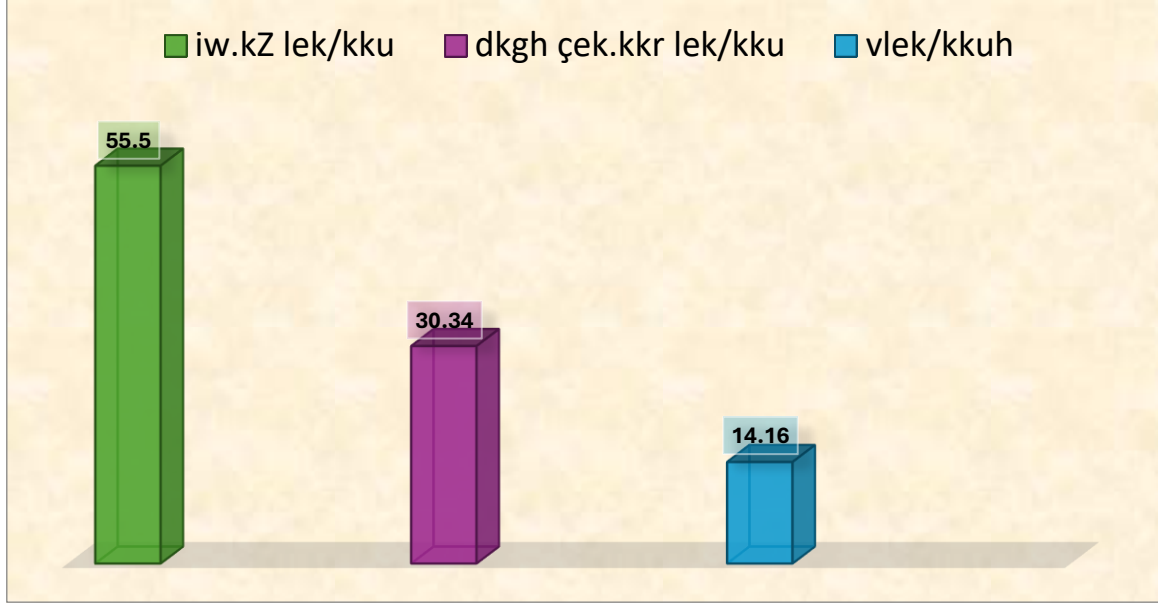
स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणालीबद्दल समाधान

अ.क्र.	कार्यप्रणालीबद्दल समाधान	शिधापत्रिका धारक	टक्केवारी
1	पूर्ण समाधान	333	55.5
2	काही प्रमाणात समाधान	182	30.34
3	असमाधानी	85	14.16
	एकूण	600	100.00

स्त्रोत: प्रत्यक्ष क्षेत्र सर्वेक्षणातून संकलित

आलेख क्र.1

स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणालीबद्दल समाधान

सार्वजनिक वितरण प्रणालीअंतर्गत स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणालीबद्दल समाधान आहे काय? असा प्रश्न उत्तरदात्यांना विचारण्यात आला. त्यामध्ये 333 (55.5 टक्के) पूर्ण समाधान असल्याचे प्रमाण आहे तर 182 (30.34 टक्के) प्रमाण काही प्रमाणात समाधान असल्याचे प्रमाण आहे. तसेच 85 (14.16 टक्के) उत्तरदाते स्वस्त धान्य दुकानाच्या कार्यप्रणाबद्दल असमाधानी आहेत.

निष्कर्ष

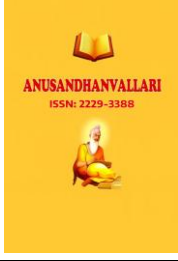
प्रस्तुत संशोधनामध्ये गडचिरोली जिल्ह्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत कार्यरत स्वस्त धान्य दुकानांचे कार्य, संघटनात्मक रचना, अन्नधान्य वितरण प्रक्रिया, पारदर्शकता, नियमितता आणि कार्यक्षमतेचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही गडचिरोलीसारख्या आदिवासी आणि दुर्गम जिल्ह्यातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांच्या अन्नसुरक्षेचा प्रमुख आधार आहे. स्वस्त धान्य दुकाने शासनाच्या अन्नसुरक्षा धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करणारी महत्वाची यंत्रणा

म्हणून कार्यरत असून पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत अनुदानित दरात अन्नधान्य पोहोचविण्यात त्यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की, गडचिरोली जिल्ह्यातील बहुतांश स्वस्त धान्य दुकाने शासनाच्या नियम व मार्गदर्शक सूचनांनुसार कार्य करीत आहेत. अन्नधान्य वितरणासाठी ई-पीओएस यंत्रणा, आधार आधारित प्रमाणीकरण, डिजिटल नोंदी आणि ऑनलाइन देखरेख यांसारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर वाढल्यामुळे वितरण प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वात सुधारणा झाली आहे. लाभार्थ्यांना त्यांच्या शिधापत्रिकेनुसार अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यामध्ये या प्रणालीने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- [1.] जोशी, एस., कुलकर्णी, पी. (2021): “सार्वजनिक वितरण प्रणाली : संकल्पना, अंमलबजावणी आणि आव्हाने”, विद्या प्रकाशन, पुणे.
- [2.] पाटील, बी. जी. (2019): “भारतातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली”, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- [3.] देशमुख, आर. डी. (2020): “अन्नसुरक्षा आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था”, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- [4.] शिंदे, एस. ए. (2018): “ग्रामीण विकास आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली”, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- [5.] जाधव, व्ही. बी. (2022): “लोककल्याणकारी योजना आणि अन्नसुरक्षा”, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- [6.] खांडेकर, एम. आर. (2019): “भारतीय अन्नसुरक्षा धोरण”, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- [7.] पवार, ए. एस. (2021): “सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे व्यवस्थापन”, अथर्व प्रकाशन, पुणे.
- [8.] इंगळे, डी. पी. (2020): “ग्रामीण प्रशासन आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था”, विदर्भ प्रकाशन, नागपूर.
- [9.] भोसले, एस. एम. (2017): “अन्नधान्य वितरण प्रणाली : समस्या आणि उपाय”, यशवंतराव प्रकाशन, कोल्हापूर.

- [10.] गायकवाड, पी. आर. (2023): “सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि अन्नसुरक्षा”, निराली प्रकाशन, पुणे.
- [11.] अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. (2024). वार्षिक प्रशासन अहवाल 2023-24. मुंबई: महाराष्ट्र शासन.
- [12.] अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. (2023: सार्वजनिक वितरण प्रणाली : मार्गदर्शक सूचना व नियमावली, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- [13.] महाराष्ट्र शासन. (2024): महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी 2023-24, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- [14.] महाराष्ट्र शासन. (2024): गडचिरोली जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.
- [15.] बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुळकर्णी मृणाल (2014): ”सामाजिक संशोधन पद्धती“, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.